

Alexandru Madgearu – Istoria Militară a Daciei post-romane (275–614)

Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2011

În anul 2008 apărea, la aceeași editură, volumul I al ediției prime a cărții cu același nume, ocupându-se de perioada 275–376, iar doi ani mai târziu apărea și completarea, cu referire la perioada cuprinsă între bătălia de la Adrianopole și căderea stăpânirii romano-bizantine în Balcani. Am fost surprins deci să aflu, de la chiar autorul cărții, că la finele anului 2011 a apărut o a doua ediție, într-un singur volum. Sunt surprins și bucuros să aflu că există încă edituri dispuse să-și asume riscuri pentru cartea de istorie, să aud că există cititori și cumpărători care să justifice o doua ediție a unei cărți care nu este tocmai o carte de basme; o a doua ediție care a fost departe de a fi doar o formalitate, autorul mărturisindu-mi că a început revizia celor deja tipărite mai degrabă din disciplină profesională, dar a ajuns să muncească aproape ca la o carte nouă. Cititorul va găsi rodul acestor strădanii în lista bibliografică, care cuprinde numeroase titluri publicate după 2008, dar și în conținutul cărții, care dezbate ipoteze și opinii din cele mai recente.

Desigur, este o carte din categoria sintezelor, foarte necesare câtă vreme sunt, în ultimele decenii, destul de puține, iar pe spațiul tematic de aici există doar câteva, acoperind doar unele zone¹. Sintează fiind, principala calitate pe care o așteptăm este aceea de colector al celor mai relevante opinii științifice exprimate pentru o perioadă tulbură, îndeobște cunoscută ca epoca migrațiilor. Așa cum precizează încă din titlu, dar detaliază în Introducere (p. 7), autorul nu și-a propus nimic altceva decât o istorie militară, evitând cu dibăcie, pe toată întinderea cărții, spinoasele chestiuni ale etnogenezei (slavilor, românilor), sau

detalii de istorie culturală sub specie arheologică. Referința teritorială este fosta Dacie traiană, evident și teritoriile proxime, de unde vin primejdii și influențe.

Pentru cititorul care nu a avut beneficiul întâlnirii cu nici una dintre ediții, mă văd obligat să fac aici un succint rezumat tematic, pe capitole: 1–2. Războaiele romanilor cu barbarii, la Dunărea mijlocie și inferioară, până la Constantin cel Mare; 3–4. Conflicte armate până la Valens; 5–6. Invazia și dominația hunică; 7. Regatele gepidice; 8–9. Epoca lui Iustinian și dominația avară la Dunăre; 10. Destrămarea *limes*-ului. Cartea are 328 pagini, conținând o bibliografie de 35 pagini, indecși tematici, 21 hărți și două planșe. Ansamblul este bine echilibrat tematic, capitolele având valoare și densitate sensibil egală, putând juca cu succes rolul de manual universitar.

Nu am să plictisesc cititorul cu un text encomiastic; ar fi mult mai util, probabil, să-l avertizez asupra lucrurilor care, din punctul meu de vedere, sunt mai puțin reușite. Zona ce pare cea mai departe de preocupările autorului este cea conexasă arhitecturii militare; de-a lungul lucrării Alexandru Madgearu a reușit să-mi provoace de câteva ori uimirea pentru ușurința cu care și-a însușit puncte de vedere cel puțin curioase, care aveau, poate, la momentul emiterii lor inițiale, scuza unei acoperiri mai slabe pe literatura internațională, din motive mai mult sau mai puțin obiective. Astfel, este impropriu să calificăm situația de la *Porolissum* drept „activități constructive” (p. 21–22), doar fiindcă la ceva timp după 251 se foloseau dedicații imperiale pentru blocarea porților; singurul fel în care o astfel de informație ar putea fi instrumentalizată este constatarea reducerii efectivelor militare, ceea ce conduce la incapacitatea apărării căilor de acces, fenomen cunoscut în toate castrale Daciei care încă funcționau în vremea lui Gallienus; sau, pentru a vedea partea plină a

¹ Exemple: C. Opreanu – *Transilvania la sfârșitul antichității...*, Cluj-Napoca, 2003; C. Croitoru – *Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos...*, Galați, 2004; Brăila 2007; D. Bondoc – *The Roman Rule to the North of the Lower Danube...*, Cluj-Napoca, 2009.

paharului, putem postula că fortificația era încă funcțională.

Mult mai problematică este abordarea cetății de la *Sucidava*-Celei (p. 47). Autorul descrie trei faze constructive majore: prima la Gallienus, a doua la Constantin, post 324, și o a treia fază, care ar data de la Valens. Unele detalii (precum zidul primului castru care devine zidul „interior” al celui de-al doilea) m-au făcut să revizitez descrierea lui Dumitru Tudor, care vorbește tot de trei faze majore, de la Aurelian, Constantin și Iustinian². Dacă presupunerea lui D. Tudor este corectă, și anume că turnurile C și E sunt dintre cele inițiale, ipoteza lui Al. Madgearu, vizând epoca lui Gallienus, pare în ușor avantaj; astfel de turnuri, care întrerup liniaritatea curții, turnuri plasate jumătate în fața zidului de apărare și jumătate în curtea interioară, definesc o etapă de tranziție de la arhitectura Principatului la cea a Dominatului, tranziție alocabilă celei de a doua treimi a secolului al III-lea³. Nici turnurile B, D, F–H nu par să depășească însă secolul al III-lea, fiindcă lipsesc elementele tipice epocii lui Constantin, așa încât eu aș opta pentru o soluție de continuitate, respectiv Aurelian, care va fi terminat prima fortificație, îndesind turnurile. De la Constantin cel Mare există relativ puține elemente la care ne-am putea referi, probabil refacerile turnurilor A (care înglobează și modificări medievale?) și C, cele cu front arcuit, și posibil îngroșarea zidurilor (prin dublare la interior, spune Tudor, și așa ar fi normal). Elemente târzii, vizibile pe planul cetății, sunt turnurile I și J, care sunt variațiuni ale turnurilor pentagonale pline. D. Tudor le alocă epocii lui Iustinian în baza unor argumente care astăzi nu stau în picioare, însă este cert că turnurile pentagonale nu s-au făcut înainte

de secolul al V-lea, fiind în uz mult mai sigur de la Zenon în sus⁴.

O stângăcie similară apare la discutarea fazei târzii a castrului de la Mehadia (*Praetorium*), care a avut patru faze anterioare părăsirii Daciei Traiane, „urmate de o a cincea, databilă în epoca lui Constantin cel Mare. Noul zid de incintă avea 1,4 m grosime...” (p. 50). Argumentul pare a fi o monedă găsită într-o locuință „amenajată în *agger*” (în principiu de tip barbar), emisă între anii 330 și 337. Al. Madgearu citează opinia lui V. Moga (p. 51), care datează prezența vexilațiilor de la *Praetorium* în vremea lui Gallienus, respingând-o cu prea multă ușurință, deși este conformă, atât conjuncturii istorice (retragerea parțială a legiunilor din Transilvania), cât și elementelor de arhitectură militară cunoscute. Ziduri constantiniene de incintă „groase” de 1,4 m pur și simplu nu există!

În aceeași serie a ipotezelor imposibile se înscrie datarea castrului de la Pietroasele, care deține o incintă cu grosimea de 2,7 m, în vremea războaielor dacice, mai exact din iarna 101–102, dovada indicată fiind una bucată cărămidă cu ștampilă (p. 64), care, culmea, nu provine de la cetate, ci de la un edificiu aflat la 400 m distanță! Este o greșală de începător... Nu există incinte traianice groase de 2,7 m și nu se construiesc cetăți durabile, de la zero, în timpul campaniilor, fiind mari consumatoare de resurse, cu atât mai puțin între două marșuri, în anotimpul rece... Desigur, Gh. Diaconu avea dreptate, fortificația este constantiniană, și aceasta în baza a numeroase argumente arheologice⁵.

Analize pertinente, întinse pe multe pagini, sunt întrerupte de argumente bine

² D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. IV, 1978, 423–432. Varianta din ediția a III-a era ușor diferită, dar nu am să detaliez.

³ J. Lander, *Roman Stone Fortifications...*, Oxford, BAR 206, 1984, în special 158–168; astfel de turnuri se întâlnesc însă mai mult în flancul porților. Ele pot apărea însă și în perioada imediat următoare. Datarea la Gallienus este recomandată aici, cred, și de contextul istoric.

⁴ C. Băjenaru, *Fortificații minore...*, teză de doctorat, Universitatea din București, 2007, 40–47: *Mesembria, Dionysopolis, Durostorum, Serdica, Iustiniana Prima*, Vodno-Markovi Kuli (Dardania), etc., ele fiind chiar considerate elemente certe de datare pentru obiective neinvestigate arheologic, respectiv Zenon sau mai târziu (*idem*: 48). Lucrarea a fost tipărită recent, prin grija colegului meu Ovidiu Țentea (*Minor Fortifications...*, ed. Mega, 2010), dar nu am avut acces la ea, așa încât trimiterele mele sunt la versiunea de pe Internet.

⁵ Gh. Diaconu *et alii*, *L'ensemble archéologique de Pietroasele, Dacia, NS*, 21, 1977, 199–220.

ancorate în bibliografie, dar tarate de credulitatea omului bun, care nu minte. Astfel, la p. 11 aflăm că „singura fortificație a *fundamentis* după [anul] 275 de către populația locală din Dacia depistată până acum este cea de la Târnăvioara (jud. Sibiu)”. Acum, că „a *fundamentis*” este prea mult pentru un șanț —să zicem că trece la categoria *și eu am fost cărcotaș*; dar să fii ditai cercetătorul, apropiindu-te repejor de frumoasa vârstă de 50 de ani, să scrii cu mâna ta „singura fortificație”, la notă să scrii „M. Blăjan” și să nu-ți pornească alarma de efracție fabulatorie —e destul de supărător. Articolul respectiv⁶ conține desene care nu ar lua notă de trecere la școala generală, conține inconsistențe exasperante („deși neidentificate, locuințele erau colibe de suprafață durate din materiale perisabile” – p. 225), „fortificația a *fundamentis*” este descrisă într-un singur paragraf scurt și este complet neilustrată (o secțiune, de exemplu, ca să vedem „semibordeiul roman” suprapus de val). Mai rău, unele fragmente ceramice sunt dubioase, făcând mai degrabă trimitere la secolele VIII–IX (fig. 4/3), perioadă care ar fi putut produce astfel de minuscule fortificații de refugiu, de valoare militară discutabilă. Putem alege să-l credem pe M. Blăjan, sau să nu-l credem, documentația prezentată fiind cu totul insuficientă; dar de aici și până la a inventa o categorie de sit în Transilvania („fortificații post-romane”) ar trebui să fie cale lungă.

Un alt exemplu de credit cu buletinul este cazul fantomaticii fortificații de la Piua Petrii. Autorul spune, simplu și la obiect: „Vadul de la Piua Petrii unde se varsă Ialomița în Dunăre a fost străjuit de o fortificație ridicată probabil tot în perioada lui Constantin cel Mare, dispărută în prezent” (p. 54). Informația este dezvoltată sec în direcția asertării unui cap de pod roman (p. 60). Nu pot să nu remarc, nu răutăcios ci doar puțin dezamăgit, că un lucru atât de important, cel puțin sub aspect strategic, ar trebui argumentat solid. Despre soliditatea acestor posibile argumente am să

comentez mai jos. Ceva mai multe detalii dă sursa sa, Dorel Bondoc⁷, care include situl la capitolul despre capetele de pod. Se spune despre această fortificație că s-ar fi găsit în apropierea vărsării Ialomiței, dar că nu există nici un fel de documentație tehnică; cu alte cuvinte, nimeni nu are măcar habar unde ar trebui căutat obiectivul, mai exact decât „în apropiere de...”. Mai rău, invocatele rămășițe arheologice (ceramică romană târzie și monede) care ar fi fost recuperate de acolo (oriunde ar însemna „acolo”) sunt „undeva”, nu știe nimeni unde... Ce avem, atunci, care să conducă la concluzia unui cap de pod în epoca lui Constantin? Avem o dedicație pusă de Flavius Avitianus, *signifer* în *numerus Surorum sagittariorum*⁸, găsită undeva la Piua Petrii, despre care însă s-a presupus, pe bună dreptate, că ar fi o „piatră călătoare”; oricum, acea unitate militară este atestată în zona Dunării de Jos, la *Romula* și Slăveni, printre altele, cu un secol înaintea lui Constantin cel Mare, dar nu și în epoca celui din urmă. Simplul fapt că marele arheolog Vasile Pârvan a speculat —logic, altminteri— existența unei fortificații pandant a cetății *Carsium* nu este un argument suficient pentru a face o teorie, un veac mai târziu. Există opinii, contrare, emise de alte nume consacrate ale arheologiei românești, precum Radu Vulpe⁹ sau Andrei Aricescu, cel din urmă presupunând chiar că numele locului descoperirii ar fi fost transcris... greșit¹⁰. Puțină lume știe să pună pe hartă acest nume, Piua Petrii, pentru bunul motiv că vorbim despre un sat ras de pe suprafața pământului de inundațiile catastrofale din

⁷ D. Bondoc, *The Roman Rule to the North of the Lower Danube...*, ed. Mega, 2009, 86. O versiune a tezei de doctorat a lui Bondoc era disponibilă online și înaintea publicării acestei lucrări, informația pendinte de Piua Petrii fiind practic aceeași.

⁸ CIL, III, 7493, nu CIL, III, 7943, cum apare în lucrarea citată a lui Bondoc, p. 86.

⁹ R. Vulpe, *La Valachie...*, *Dacia, NS*, 5, 1961, în special p. 376.

¹⁰ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, 69. Mai multe detalii despre disputa legată de această inscripție la C. Nicolae, V. Nicolae, *Vadul Dunării de la Hârșova...*, *Pontica*, 39, 2006, în special 284–286.

⁶ M. Blăjan, *Așezarea fortificată de la Târnăvioara, Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, 224–230.

1976; el se afla, folosind reperatele actuale, imediat la est de Orașul de Floci (limita de est a căruia este marcată acum în teren de noua bază arheologică, ctitoria Danei Mihai), adică între târgul medieval și vărsarea actuală a Ialomiței. Partea finală a cursului de apă a fluctuat serios, de-a lungul timpului, dovadă stând chiar satul Gura Ialomiței, la care vom reveni, dar și sfârșitul orașului de baștină a lui Mihai Viteazu (să zicem), aflat inițial pe cursul apei, dar rămas ulterior într-un câmp cu ciulini. Singurul indiciu pe care săpăturile de 40 de ani, de la Giurgeni-Piua Petrii, l-a putut furniza, este un mormânt de incinerare, datat foarte larg în secolele IX–XI (adică IX), protejat cu cărămizi romane mari. O a doua informație, pe care o furnizez aici prima oară public, este că la malul Dunării, 2 km în aval de gura Ialomiței, am găsit într-o perieghieză cărămizi care ar putea fi romane; cărămida nu este un material de construcție tradițional în Bărăgan, așa încât în zona respectivă ar trebui reluate cercetările. La sud-vest de această poziție se disting pe fotografiile satelitare urme certe ale unui vechi curs de apă, care nu pot fi decât tot ale Ialomiței, dar acestea de o dată relativ recentă, fiindcă aceste urme conduc spre satul Gura Ialomiței, aflat la peste 7 km VNV de Piua Petrii, la peste 6 km N de actualul curs al Ialomiței și la aproape 8 km vest de Dunăre. De numele acestui sat se leagă descoperirea unui important tezaur monetar, cu emisiuni de la împărații Valentinian și Valens¹¹. Nu mi-a explicat încă nimeni cum anume se poate argumenta o garnizoană de la Constantin, la malul Dunării, printr-un tezaur de la Valens, găsit 8 km în interior, sau cum ar ilumina această neclaritate superbul opaiț creștin, descoperit la Luciu, încă 3 km mai departe de la Gura Ialomiței, spre nord-vest...

Tot pe seama respectului față de cuvântul scris așa pune o frază, antologică în felul ei: „raidurile simple [prin comparație cu „invaziile”] implicau rute cunoscute, întoarcere sigură, absența căruțelor...” (p. 86), citând un titlu nou și necunoscut mie. Citând și eu, dar din înțelepciunea populară, pot spune că omul știe doar când pleacă, nu

și când —sau dacă— se întoarce. Pe de altă parte, căruța este un utilitar la fel de normal în invazii/raiduri precum căruciorul la supermarket, pe care îl folosesc toți cei care nu merg la casa de trei-produse, și se pot cita situații în care vorbim sigur despre raiduri de jaf, despre care relatările antice amintesc convoaiele de căruțe; sunt la fel de sigur că le știe și Alexandru Madgearu, așa încât îl scutesc de citate.

Considerații la fel de neîntemeiate se găsesc pe pagina următoare (87), de această dată fără citarea sursei¹², prin care s-ar dori să se afirme capacitatea foarte limitată a Câmpiei Dunării mijlocii și a Tisei (Ungaria, care va să zică) de a adăposti populații de stepă. Calculul sună cam așa: fiecare nomad are zece cai; fiecare cal are nevoie de patru hectare de pășune pe lună, adică în fiecare lună, deci un cal poate fi hrănit pe... 48 de hectare (cel mai tare banc auzit vreodată de Nea Mărin!). Teritoriul luat în calcul ar fi cam de 72000 km² (Ungaria are 93000, dar trebuie să considerăm și alte destinații, ca să nu vorbim de Lacul Balaton), deci poate hrăni maxim 150000 de cai, deci poate suporta maximum 15000 de războinici nomazi. Nu înțeleg ce a dorit autorul să demonstreze aici; că hunii, avarii și maghiarii au terorizat Europa, fiecare cu câte maximum 15000 de călăreți?... Era suficient să numere avarii uciși sau prinși de Priscus la gura Tisei pentru a se lămuri că nu poate fi așa; adevărat, sursele antice exagerează numerele, cum se întâmplă la emoție... Dar încă nu am găsit vreun comentator care să se îndoiască semnificativ de veridicitatea așa numitului „Jurnal de front” utilizat de Theophylact Simocatta¹³... Nu contest că

¹² Posibil —tematic— din aceeași sursă citată pentru paragraful anterior: R. Batty, *Rome and the Nomads. The Pontic-Danubian Realm in Antiquity*, Oxford 2008.

¹³ Comentarii pentru sursele lui Simocatta la F. Curta, *Apariția slavilor...*, Târgoviște, 2006, 48–50. Pentru analiza detaliată a campaniei lui Priscus la Tisa, vezi E.S. Teodor, *Cronologia...* (II), în *Muzeul Național*, 15, 24–26. Merită amintit aici că eu însumi mă îndoiam de veridicitatea unor cifre legate de acea campanie, precum cei 30000 de gepizi uciși în timpul unei sărbători. Cifre mult mai credibile însă se întâlnesc în lista captivilor după bătălia de la Tisa (Th. Sim. VIII, 3), care par extrase direct dintr-un

¹¹ I. Mititelu, Două tezaure..., *SCN*, 1, 1957, 133–148.

necitata sursă a calculat cum e cu furajarea cailor, dar probabil în Deșertul Gobi, fiindcă în Europa este sigur altfel. Am făcut apel la Internet și am aflat că fermele din zilele noastre folosesc aproximativ un hectar de pășune modestă —adică nu din cele mai bune, precum pajiștile alpine— pentru una bucată VMF (vită mare furajată). Adică un hectar, nu 48, ceea ce schimbă complet socoteala...

Un alt aspect discutabil este uzul entuziast de resursă numismatică pentru datarea unor evenimente istorice. Nu este neapărat o greșeală, este bine să cunoaștem și numismatică, deși există riscuri ale unor asemenea practici, pe care autorul declară că le cunoaște (*passim*). Este, așadar, mai degrabă o invitație adresată cititorului, de a fi foarte atent de ce citește lungile liste care apar în corpul cărții (paginile 74, 119, 160, 181, probabil și altele). Unele situații de acest gen sunt chiar amuzante, precum lista monedelor din Moldova și Muntenia, dintre 545–557, care se constituie într-o discretă ricanare a lui Florin Curta și teoria lui a „închiderii Dunării” de către Iustinian¹⁴. Alteori, concluziile scoase din aceste liste mi se par destul de îndoielnice; așa, de pildă, lista monedelor romane din Muntenia, dintre 367–375, sugerând —în opinia autorului— „trafic dinspre văile Argeșului [inferior] și Mostiștei spre regiunea Buzăului, unde se afla centrul de putere gotic de la Pietroasele” (p. 74). Concluzia că sediul lui Athanarich s-ar fi aflat la Pietroasele ar putea fi eventual corectă; dar în nici un caz pe o asemenea argumentație! Experiența celor opt campanii într-un castru roman mi-a demonstrat că doar circa o treime din monede se pierd în primii 15 ani de la emitere, dar și că circa o cincime stau în circulație —sau doar în depozite— peste un secol înainte de îngropare/pierdere. De ce ar fi altfel cu monedele izolate? Și atunci — care este relevanța monedelor dintre 367–375 pierdute între 370 și 551?

raport militar, fiind foarte exacte (3000, 6200, 8000). Adevărul este că, deocamdată, estimările demografice pe care le putem face, astăzi, au baze extrem de subțiri.

¹⁴ F. Curta, *Apariția slavilor...*, 2006, 155, 303.

Nu am făcut aceste note critice în dorința de a știrbi prestația colegului Madgearu, ci pentru a evidenția dificultățile extraordinare legate de asemenea întreprinderi cutezătoare, precum această sinteză. Oricât ar munci un om —iar Alexandru este printre cei mai împătimiți workoholici pe care îi cunosc— nu poate deveni specialist în „orice”, fiindu-i greu să identifice problemele de consistență ale unor lucrări științifice de facturi atât de diferite. Pe de altă parte, în ciuda oricăror riscuri —pe care trebuie să și le asume și autorul, și cititorul— avem nevoie de astfel de cărți, care sistematizează cantități enorme de informație, riscând altfel să pierdem *the big picture*. Există și lucruri foarte bine făcute în această carte, și am să exemplific doar prin capitolele dedicate gepizilor și avarilor, mai aproape de formația inițială a autorului. Alexandru Madgearu este unul dintre cei mai buni cunoscători ai izvoarelor literare referitoare la avari, efortul de a reconstitui cronologia exactă a războaielor din ultima decadă a lui Mauriciu fiind unul titanic. Nu are rost să intru și eu în detalii; strecor doar, în grabă, că nu sunt nici acum convins de episodul ocupării Dobrogei de către avari în iarna 566–567 (p. 190–191), cum nu m-a convins nici articolul din 1997. Sunt însă absolut convins că un eveniment atât de terifiant precum traversarea Balcanilor de nord de către avari, spre Pannonia, pentru a interveni în războiul longobarzilor cu gepizii, ar fi fost cu siguranță evocat de sursele contemporane și semnalat de numeroase descoperiri arheologice care să ateste faptele, pe modelul evenimentelor din 578/579, pentru care avem și o vastă literatură de specialitate¹⁵. Deci nu.

Nu pot încheia fără a sublinia formația interdisciplinară a autorului, care și-a început cariera ca arheolog și o dezvoltă, tot mai mult, pe un profil istoric. Preocupările sale, legate mai totdeauna de situația din Barbaricum în epocă romană târzie sau post-romană, au căpătat tot mai multă substanță la confruntarea cu cronicile de epocă. Trebuie să spun, cu bucurie, că

¹⁵ La C. Chiriac, *Expediția avară din 578–579...*, *Arheologia Moldovei*, 16, 1993, 191–203.

generația sa pare să rupă cu tradițiile păguboase și izolaționiste ale curriculei universitare, care despărțea scolastic lumea și cunoașterea, de o parte și de alta a Dunării, pe modele antice, și asemeni domeniilor de studiu – oamenii care le studiază. Este, pe de altă parte, un cert trend european¹⁶, absolut normal dacă dorim să înțelegem termeni atât de complecși precum „romanizarea” la Dunărea de jos, la cea mijlocie sau superioară. Reversul încă se vede mai puțin, respectiv deschiderea marilor șantiere dobrogene spre specialiștii formați în Barbaricum, care oricum sunt puțin activi, din lipsa finanțării¹⁷. Asemenea colaborări sunt cu siguranță benefice, dacă nu ne-am referi decât la faptul că „cetățenii romani” ai epocii lui Iustinian, din provincia *Scythia*, de exemplu, erau probabil în proporție covârșitoare refugiați recenți de pe malul opus al fluviului.

Eugen S. TEODOR

¹⁶ Aș cita aici doar cu primele nume care îmi vin în minte: Sebastian Brather (*Acculturation and Ethnogenesis along the Frontier: Rome and Ancient Germans in an Archaeological Perspective*, în *Border, Barriers and Ethnogenesis...*, ed. F. Curta, Brepols, 2005, 139–172) sau Alexandru Popa, cel din urmă publicând în ultimul deceniu numeroase studii referitoare la materiale arheologice (inclusiv de arhitectură) de factură romană, găsite în Barbaricum.

¹⁷ Este un alt trend, din păcate, acela de părăsire a studiilor referitoare la mileniul întunecat, din motive diverse, imposibil de analizat aici, pe scurt.